

RLB67 Kognitivní religionistika

seminární práce

jaro 2010

Neil Price a kognitivní archeologie náboženství

Neil S. Price je britský archeolog a v současnosti vedoucí oddělení archeologie na univerzitě v Aberdeenu. Jeho badatelský zájem se soustředí především na dvě témata: archeologie šamanismu a archeologie cirkumpolární oblasti ("archeologie Severu"), zejména pak Skandinávie v době vikinské.¹ Obě tato témata spolu částečně souvisí a v obou se věnuje problematickým konceptům jako "světonázor", "identita", "gender", "socio-politická struktura moci", "náboženství" atd. a jejich vztahům k hmotné kultuře.²

Neil Price sám sebe sice neoznačuje za "kognitivce" nebo za "představitele kognitivní archeologie", ve svých pracech ale často upozorňuje na potřebu zohlednění kognitivních aspektů při výzkumu archaických kultur.³ On sám se tímto tématem začal zabývat v důsledku pochyb, zda se mu podařilo dostatečně vystihnout a pochopit "esenci" doby vikinské ve svých dřívějších pracech. Zaměřil se na studium mytologie, jako potenciálního "okna" do mentality a zájmů lidí oné doby a během návštěvy Birky (raně vikinské mocenské a obchodní středisko ve středním Švédsku) zjistil, že tyto mýty "se zdály být srozumitelnější" uprostřed skandinávské krajiny, než v jeho kanceláři v Anglii.⁴ Právě subjektivní pocit "Jiného" je pojem, s nímž se kognitivní archeologie musí vyrovnávat nejvíce.

The Viking way

Svůj teoretický postoj Neil Price nejobsáhleji vyjádřil právě v úvodu knihy *The Viking way*, která se zabývá komplexním studiem staroseverské magie v kontextu různých aspektů tehdejší

1 Těmto tématům se také věnují jeho nejznámější publikace, jako např. sborník *Archaeology of shamanism* a monografie *The Viking way*: Neil S. Price (ed.), *The Archaeology of shamanism*, London – New York: Routledge 2001; Neil S. Price, *The Viking way: Religion and war in late iron age Scandinavia*, AUN 31, Uppsala: Uppsala University 2002; archeologii Severu a konceptu "severní mysli" byla věnována také přednáška *Sending the bear: Circumpolar hunting in comparative perspective*, uskutečněná v Uppsale 10. 3. 2009.

2 Srov.: Oficiální stránky oddělení archeologie univerzity v Aberdeenu
<<http://www.abdn.ac.uk/archaeology/staff/staff.php?id=neil.price>>.

3 Srov. Neil S. Price, *The Archaeology of Seiðr: Circumpolar traditions in Viking pre-Christian religion* [online], *Brathair* 4 (2), 2004, 109-126 [cit. 24. 8. 2010], adresa: <<http://www.brathair.cjb.net>>.

4 N. Price, *The Viking way...*, 25-26.

kultury.⁵ Podle něj je, jako u mnoha dalších charakterizací archaických kultur, náš současný pohled na "vikings" a jejich společnost, poměrně přesný v obecných základech. Zřejmě také museli řešit podobné základní problémy jako my, ovšem jen stěží uznáváme, že aspekty těchto i mnoha dalších částí jejich života se k nám dostávají filtrované skrze světonázor, který je pro mnohé z nás nepochopitelný, vzdálený, nepřijatelný až děsivý. Těmto odlišnostem se však donedávna téměř nikdo nevěnoval.⁶

The Viking way má být především pokus o explicitně 'kognitivní' archeologii vikingů, jde ale také o syntézu různých přístupů zahrnující etnografii, historii a literární kritiku. Tématicky se neomezuje jen na "formalizované" náboženství eddické mytologie a "vyššího" panteonu, ale zaměřuje se také na koncept "skrytého lidu" (*huldefólk* - "kontraintuitivní" obyvatelé duchovního světa) a především na severskou magii - *seiðr*. Komplexní analýza magie využívá literární i archeologické doklady ve snaze osvětlit řadu dílčích aspektů, jako: vztah magie a bohů, postavení jejích praktikantů, genderové konstrukce a socio-sexuální identita ve spojení s rituály, nebo rozdílné podoby "domácí" a "válečné magie". Právě "splnutí války a náboženství" (jak napovídá i podtitul knihy) podle Price tvořilo jádro *seiðru* a stálo v centru tehdejšího chápání světa. Oba tyto koncepty totiž zřejmě byly chápány jinak, než jak je chápeme my. Byly to jen další vzájemně propojené dimenze denního života, součástí existence ovlivňující všechny členy společnosti bez ohledu na pohlaví a postavení. Price hájí své interpretace jako oprávněné na základě podobných trendů v rituálních praktikách a náboženství Sámů a *seiðr* porovnává s podobným konceptem u Sámů, *noaidevuohty*. Analýza vztahů a kontaktů mezi Seveřany, Sámy a jinými cirkumpolárními kulturami je tak nedílnou součástí jeho teorie.⁷

Kritika literárních pramenů

Dnes je již minulostí představa, že archeologický výzkum doby, z níž pochází množství psaných dokumentů, může jen potvrdit to, co již známe. Z archeologie a historie se staly komplementární diskurzy, existují však rozdílná pojetí historické archeologie. Podle Iana Hoddera (hlavní představitel post-procesuální archeologie) jsou veškeré hmotné doklady minulosti jako druh textu. Hmotné i písemné prameny jsou produkty lidské imaginace, k nimž lze přistupovat se stejným chápáním kontextualizované činnosti (postup, který lze označit jako "čtení minulosti"). Tento postoj měl velký dopad v prehistorii ale vzniklo jen málo post-procesuálních prací s psanými prameny, aktivně se o to pokusil jen Anders Andrén. Archeologie by se tedy také měla zabývat historickými prameny, otázkou je nakolik jsou ty z doby vikinské "historické". Skandinávci doby vikinské (narozdíl od soudobých obyvatel Anglie) byli gramotní v používání run, ale nepsali knihy

5 N. Price, *The Viking way...*, 25-48; srov. Neil S. Price, *The Archaeology of Seiðr...*

6 N. Price, *The Viking way...*, 26.

7 Ibid., 26-27, 47-48.

nebo historické dokumenty, jejich "písemnosti" tvoří často jen nepřímé a nejasné odkazy na příběhy, události a jména. Zdá se že všechny obsahují nějaké další úrovně významu, kterým dosud nerozumíme. Jde o jakousi ideu skryté moci, těžce získané a jen omezeně předávané dál, která se objevuje také v eddické literatuře. Zajímavé je, že málokdo se zabýval pramennou kritikou orálních předloh ság a otázkou nakolik sami "Vikingové" věřili svým příběhům a nakolik to pro ně byla tato důvěra důležitá.⁸

Eddy a ságy jsou v zásadě produkty středověké imaginace a vzpomínek na dřívější realitu, jejich "datace" rozhodně není jednoznačná. Mnohé ságy jsou vysoce organické texty založené na starším materiálu a všechny vyžadují individuální prozkoumání, které zohlední složitý proces postupného vzniku finální podoby. Mnozí badatelé přesto stále odkazují na ságy jako na primární prameny pro dobu vikinskou. Sama otázka datace doby vikinské je ošemetná, nelze ji bez problémů vymezit jen na základě datovaných událostí nebo poukazovat na typické formy hmotné kultury a předpokládat že sociální a ideologické změny přesně držely krok s dobou jejich výskytu. Je nutné také počítat s regionálními odlišnostmi, mimo jiné také kvůli kolonizačnímu charakteru období.⁹

Využívání psaných dokladů pro studium doby vikinské zažilo útlum po 2. světové válce, v současnosti se ale opět rozvíjí, minulost je dnes ale "psána" také archeologií samou. Významné objevy, jako hromadné oběti zbraní v dánských bažinách, jsou tak nyní analyzovány také pro rekonstrukci a pochopení socio-politických struktur a vztahů. Tyto poznatky jsou opět doplňovány textuální archeologií, která se zaměřila na osvětlení mechanismů vzniku elit a fungování raně středověkých království; na sémiotický výzkum konceptu sálu ("hall") ve vztahu k individuální a kolektivní identitě; na roli "aristokratického chovatelství" lovecké zvěře a koní v konstrukci identity elit. A také na mytologii, jako okno do mocenských struktur této doby, kde jsou hledány "rituální podtóny" moci a identity. Význam textuálního přístupu zdůraznil Svante Norr, představitel "Uppsalské školy", s tím, že **všechny** kategorie pramenů je nutné považovat za problematické, významy naplněné systémy symbolů.¹⁰

Jako i v jiných "mezidisciplinárních" počinech je i zde na místě otázka kompetence a rozdílnosti vědeckých agend. Price svůj vlastní přístup charakterizuje jako ryze archeologický, účel, pro který chce texty využít, určuje jakým způsobem to dělá.¹¹

Nejpříhodnější propojení textuální archeologie a historiografie, které může pomoci při výzkumu "vikinské mysli" podle něj představuje škola *Annales* a jejich "sociální geologie" jedince. Tento směr je znám odmítáním rigidní chronologické a politické historie a úsilím o zapojení jiných disciplín do vývoje konceptu "lidské minulosti", odlišného od tradičních narativ zaměřených na

8 N. Price, *The Viking way...*, 27-30.

9 Ibid., 31-32, 35.

10 Ibid., 32-34.

11 Ibid., 34-35.

události. Annalisté se výrazně zaměřili na kognici v konceptu *mentalités*, světonázorů, které cyklicky utvářejí všechny aspekty strukturální historie a samy jsou z nich odvozené. Archeologové tuto perspektivu využívají teprve krátce, přestože annalistická metodologie překonává teoretickou propast mezi Novou archeologií a post-procesualismem, a díky svému zaměření na "archaickou mysl" může být kombinovatelná s aspekty kognitivních studií. Annalistický přístup může být využit ke studiu duchovních věr, a skrze ně postoje, emoce, myšlenky atd. Toto hledání "podstaty" životů archaických lidí není nic nového, a v nedávné minulosti bylo zastoupeno především archeologií "mysli" a "mentálních procesů" Collina Renfrewa, která se nově prezentuje jako "kognitivní procesualismus".¹²

Kognice a archeologie

Kognice je v archeologii problematický termín, čelící oprávněné kritice za produkci příliš mnoha "loutek" v důsledku povrchního uchopení této komplexní problematiky. Pozitivisté namítají, že je téměř nemožné dosáhnout mentality minulých lidí, narozdíl od vzorců v hmotné kultuře, které tyto mentality vytvořily. Jiní (včetně Price) tvrdí, že archeologie má jedinečnou možnost pro získání takových dat ve formě nepřístupné jiným způsobem (podobně jako annalisté svým pojetím *mentalités*). Hlavní průkopník kognitivní procesuální archeologie, který opakovaně upozorňoval na potřebu **vědeckého** zkoumání způsobů myšlení minulých lidí je Colin Renfrew.¹³ Základní myšlenkou tohoto proudu je představa, že analýza prehistorických "mentalit" (mind-sets) může být zapojena do systémového myšlení procesuální archeologie. Kognice by tak mohla být chápána jako druh "psychologického podsystému" nebo "systému ideace". Většina kognitivně procesuálních výzkumů se zaměřuje na vývoj lidského myšlení na nejzákladnější úrovni - zejména na vlastní proces hominizace; pro rané hominidy je to jediný efektivní přístup mimo omezení biologie, etologie nebo archeologické analýzy hrubé technologie.¹⁴

Pro pozdější období se ale kognitivní procesualismus stává problematičtější, hrozí mu zředění do banality a falešný kompromis s minimalizací vlivů jiných přístupů. To je zvláště závažné když dojde k implicitní či explicitní aplikaci biologického determinismu na vývoj komplexních kultur při hledání normativních principů a mezikulturních generalizací. "Mainstream" kognitivních studií je dominován archeologií náboženství a duchovních věr, ale zahrnuje i jiné formy percepce. Práce je zde mnohem volněji zakotvená v teorii, je definovaná spíše svým předmětem než metodou. Oblíbený je strukturalismus, pro svůj potenciál vytvářet generalizující modely, nicméně zájem o

12 N. Price, *The Viking way...*, 35-37.

13 Srov. Colin Renfrew - Ezra B. W. Zubrow (eds.), *The Ancient mind: elements of cognitive archaeology*, Cambridge – New York: Cambridge university press 1994; Rudolf Havelka, "Syntéza kognitivní vědy o náboženství a kognitivní archeologie: Nová perspektiva studia pravěkých náboženských systémů?", *Sacra* VI/1, 2008, 5-26.

14 Čelní pozice v tomto výzkumu zastávají Steven Mithen a badatelé z McDonald Institute v Cambridgi; N. Price, *The Viking way...*, 38-39.; srov. Steven J. Mithen, *The Singing Neanderthals: the Origins of Music, Language, Mind and Body* Cambridge: Harvard University Press 2006.

symbolismus, sémiotiku a uznání subjektivity vedla kognitivní archeologii i k pozicím post-procesualismu.¹⁵

Množství témat, která již byla takto zkoumána z explicitně "kognitivní" perspektivy je značné, avšak studium doby vikinské se mezi ně zařadilo až od 80. let, částečně také proto, že zažívalo značný rozvoj v jiných směrech, který poskytl empirický základ pro konzistentní obecný model společnosti této doby. Důraz na empirický přístup a ekonomické módy explanace ale opomíjel sociální a kognitivní interpretace. Tématický obrat nevytvořil novou "tradicí", ale spíše dochází k doplňování dřívějších modelů, v mnoha případech jsou totiž sociální a kognitivní modely kompatibilní s těmi empirickými. Priceův prvotní zájem o toto období byl také do značné míry ovlivněn mainstreamovou archeologií kognice. Zejména zájmem o krajinu a výzkumem konceptu "monumentality" a vztahu pravěkých lidí k jejich předkům, skrze stopy které po sobě zanechali v krajině (otázka pojmání "minulosti v minulosti"). Sám se zabýval výzkumem uměle vytvářeného prostředí v době vikinské a jeho vývoje zejména v koloniálním a "posvátném" kontextu. Hledal známky mentalit v pozadí specifických voleb, jako výběr určitého místa, určitého typu mohyly s určitým obsahem, určitého vztahu s ostatními monumenty atd. Výsledkem byla diskuse o tom, jakým způsobem Skandinávci doby vikinské vnímali vzájemné působení moci, místa a prostoru v domácím prostředí i v interakci s jinými kulturami. Původní zájem o kulturní interakci ho vedl k uvědomění si potřeby lepšího pochopení vikingů samých. Do centra zájmu se tak dostala otázka kulturní definice, identity, zejména její sociální konstrukce v souvislosti s vznikajícími mocenskými vzorci, a také role genderu a rituálních praktik. Jeho práce se stala "kognitivním objevováním vikingů" v kontextu jejich vztahů se zbytkem skandinávské populace a s jinými kulturami s nimiž přišli do styku. Čím byli, čím nebyli a čím se stali, když přestali být "vikinky".¹⁶

Price se inspiroval u jiných studií pravěkých mentalit, soustředěných zejména na témata emocí a tužeb. Pro tyto práce je ústřední idea "Jiného" a dichotomie mezi "Jiným", coby osobní a potenciálně reflexivní socio-psycholickou kategorií, a setkáním s ním jako etické dilema na profesionální úrovni, která vůbec nemusí být osobní. Tyto vztahy jsou archeology často podvědomě zamlžovány, když užívají tento pojem jen jako užitečné označení pro zemřelé s jejichž hmotnou kulturou pracují. Zatímco problémem procesuální archeologie je implicitní snaha učinit "Jiné" "stejným", je opačný postoj tzv. "kontemplativní" archeologie jen rezignací na jakékoliv aktivní střetnutí s minulostí. I přes proklamované sebeuvědomování, post-procesualisté taktéž neuspěli. Po oprávněné kritice počátečního relativismu se často vrátili k syntetickým modelům, nápadně podobným těm dřívějším. Post-procesualistické pokusy o sdílení zážitků a reciprocity, jako metoda k dosažení "Jiného" v minulosti, vedly spíše k ještě umělejší konstrukci minulosti. Následný pocit beznaděje a "strach z používání kontrolované imaginace" značně ochromil teoretickou diskusi o

15 N. Price, *The Viking way...*, 39.

16 Ibid., 39-40.

archaické myslí. Podstatné je ale to, že s lidmi minulosti stále sdílíme ten samý svět, třebaže se mezitím změnil.¹⁷

Nelze podceňovat pozitivní dopady post-procesualismu, ale studium hmotné kultury, stejně jako všechna ostatní, vyžaduje neustálou obnovu. Nikdo z těch, kteří se považují za "aktivní sebereflektující post-procesualisty" se nestaví do pozice, která by skutečně čelila jejich ideám, která by byla mimo "západní intelektuální kontext", který se snaží dekonstruovat. Archeologie v jejich podání je "spíše jako divadlo" - ukazuje více o badatelích než o zkoumaném předmětu. Je nemožné přesunout se mimo vlastní kulturu, ale je možné přenést ideje do nového kontextu a sledovat co se stane. Takto se můžeme přiblížit podstatě "Jiného" doby vikinské skrze etnikum, které v této době tvořilo podstatnou část skandinávské populace - Sámy. Price se obrací na tzv. archeologii "Čtvrtého světa", která je reakcí na požadavky "původních obyvatel" na přístup k vlastní minulosti a možnost ji interpretovat nebo na ni odkazovat. Ústředním tématem je primární zájem mnoha domorodých etnik na konceptech "posvátného", zejména ve spojení s mrtvými a předky. Přitom domorodá perspektiva téměř zcela chybí v obecných úvodech do archeologického myšlení, archeologie pak pro ně může být nepodstatná, nebo přímo urážlivá a zneklidňující. "Skutečná" konfrontace s "Jiným" pak může být víc, než s čím se dokáže teoretik vyrovnat.¹⁸

Price usiluje o studium doby vikinské v pan-skandinávském kontextu, který zohledňuje Sámy i severany. Minulost prostě má právo na to být "divná", přestože (nebo právě proto že) se nám jako taková jeví. Vědomí potenciální "cizosti" ale musí být něco dodatečně odvozeného ze studovaného materiálu, ne předpoklad který použijeme jako agendu, také nelze zaměňovat respektuplné uznání odlišnosti za hodnotové soudy. Navíc je třeba pamatovat, že společensky zakotvené věrské systémy nezahnují protikladnost "posvátného" (respektive "exotického") se "světským" - jsou neoddelitelné. Zcela "světský" sociální kontext většiny rituálů v tradičních kulturách je jen málokdy dostatečně zdůrazněn.¹⁹

Na závěr Price upozorňuje na to, že "divný" neznamená totéž co nenormální nebo deviantní ve smyslu queer teorie. Deviantnost určitého chování je dána kontextem sociálních sankcí za konkrétních okolností. Zde je ale cílem studia podivnost těchto okolností samých a uznání tohoto faktu je závazné pro smysluplný výzkum o minulých světonázorů. Jako ilustrační příklad uvádí elitní pohřby 10. stol., které zaznamenali arabští cestovatelé a historici a jejichž podobu potvrzují i archeologické nálezy. Zesnulý muž je zde doprovázen svou ženou, milenkou nebo otrokyní, která je pohřbena s ním, v některých případech zaživa a údajně dobrovolně. Stěží si dokážeme představit jak se cítily ony ženy, jak přihlížející a jaké pocity převažovaly v porovnání s námi. Jak se přítomní vyrovnali s vědomím, že v hrobce se pomalu dusí žena ležící v temnotě vedle hnijícího těla svého

17 N. Price, *The Viking way...*, 41-42.

18 *Ibid.*, 43-44.

19 *Ibid.*, 45.

partnera a že jednou se ve stejné situaci mohou ocitnou i oni sami? Nám se to může zdát nemyslitelné, jim (nebo alespoň některým z nich) ale ne. Proč? Co nám to o nich říká a nakolik zde můžeme věřit svému dnešnímu úsudku? Podle Price jsou rozdíly ve způsobech vnímání nejvíce patrné právě při setkávání s domorodým obyvatelstvem (v tomto případě se Sámy). Proto je třeba v našem pohledu na vikinský svět zohlednit také roli jejich sousedů a poznatky, kterých dosáhla archeologie "Čtvrtého světa" a konfrontace s "Jiným" v empirickém kontextu.²⁰

Literatura:

Rudolf Havelka, "Syntéza kognitivní vědy o náboženství a kognitivní archeologie: Nová perspektiva studia pravěkých náboženských systémů?", *Sacra* VI/1, 2008, 5-26.

Steven J. Mithen, *The Singing Neanderthals: the Origins of Music, Language, Mind and Body* Cambridge: Harvard University Press 2006.

Neil S. Price, "An archaeology of altered states: Shamanism and material culture studies", in: Neil S. Price (ed.), *The Archaeology of shamanism*, London – New York: Routledge 2001, 3-16.

Neil S. Price, *The Archaeology of Seiðr: Circumpolar traditions in Viking pre-Christian religion* [online], *Brathair* 4 (2), 2004, 109-126 [cit. 24. 8. 2010], adresa: <<http://www.brathair.cjb.net>>.

Neil S. Price (ed.), *The Archaeology of shamanism*, London – New York: Routledge 2001.

Neil S. Price, *The Viking way: Religion and war in late iron age Scandinavia*, AUN 31, Uppsala: Uppsala University 2002.

Neil S. Price, *Sending the bear: Circumpolar hunting in comparative perspective* [přednáška], Uppsala 10. 3. 2009.

Colin Renfrew - Ezra B. W. Zubrow (eds.), *The Ancient mind: elements of cognitive archaeology*, Cambridge – New York: Cambridge university press 1994.

20 N. Price, *The Viking way...*, 45-47.

Internetové zdroje:

Oficiální stránky oddělení archeologie univerzity v Aberdeenu [cit. 24. 8. 2010]:
<<http://www.abdn.ac.uk/archaeology/staff/staff.php?id=neil.price>>.